

Araştırma Makalesi/Research Article
DOI: 10.53711/balkanistik.1110444
Balkanistik Dil ve Edebiyat Dergisi, 2022; 4(2): 1-32
Journal of Balkanistic Language and Literature, 2022; 4(2): 1-32

**BAĞIMSIZ ARNAVUT EDEBİYATINDA FAN STİLİAN NOLİ'NİN
ESERLERİNE GENEL BİR BAKIŞ***

Erdem EROL**

ÖZ: Günümüz Edirne iline bağlı İpsala ilçesinin İbriktepe köyünde hayata gözlerini açan Fan Stilian Noli, Arnavutluk tarihinin, Arnavut Ortodoks inancının ve Arnavut edebiyatının önemli figürlerinden biridir. Bir siyasetçi olarak 1924 Haziran devrimiyle Arnavutluk'u demokratik ve çağdaş bir ülke yapmayı hedeflemiş ancak yalnızca altı ay iktidarda kalabilmiştir. Ayrıca Ortodoks bir papaz olan Noli, Bağımsız Arnavut Ortodoks Kilisesinin kurulmasında da ön plana çıkmıştır. Noli, bir yazar olarak da kaleme aldığı eserleriyle, dünya klasiklerinden çevirileriyle, yayıncılığıyla Arnavut edebiyatında da adından söz ettirmiştir. Yazdığı şiirleri birçok dergi ve gazetede yayımlanmış ve dönemin Arnavutluk tarihini anlatmada önemli bir rol oynamış, dünya klasiklerinden çevirileriyle de Arnavut edebiyatına hatırı sayılır katkıda bulunmuştur. Fan Stilian Noli, Bağımsız Arnavut Edebiyatı döneminde yer alsa da milliyetçi kimliğiyle, Millî Uyanış döneminin de etkisindedir. Bu çalışma Fan Stilian Noli'nin eserlerini ve yazarın bazı şiirlerinde işlediği konuları açıklayabilmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Edebî Eser, Arnavut Edebiyatı, Fan Stilian Noli.

* Bu makale, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balkan Çalışmaları Anabilim Dalında Prof. Dr. Zekir Kadriu danışmanlığında Erdem Erol tarafından hazırlanan "Fan Stilian Noli'nin Hayatı ve Eserleri" başlıklı yüksek lisans tezinden oluşturulmuştur.

** Doktora Öğrencisi, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balkan Çalışmaları Ana Bilim Dalı, e-posta: erdemerol@trakya.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7874-3574

Geliş Tarihi (Received): 28.04.2022

Kabul Tarihi (Accepted): 17.08.2022

AN OVERVIEW OF FAN STILIAN NOLI'S WORKS IN INDEPENDENT ALBANIAN LITERATURE

ABSTRACT: Fan Stilian Noli, who opened his eyes in İbriktepe village of İpsala district of today's Edirne province, is one of the important figures of Albanian history, Albanian Orthodox faith, and Albanian literature. As a politician, he aimed to make Albania a democratic and modern country with the 1924 June Revolution, but he remained in power for only six months. In addition, Noli, an Orthodox priest, was also prominent in the establishment of the Independent Albanian Orthodox Church. Noli has made a name for himself in Albanian literature with his works as a writer, translations from world classics, and publishing. He published his poems in many magazines and newspapers, played an important role in explaining the history of Albania of the period, and made a considerable contribution to Albanian literature with his translations from world classics. Although Fan Stilian Noli takes place in the period of Independent Albanian Literature, he is also under the influence of the National Awakening period with his nationalist identity. This study aims to explain the works of Fan Stilian Noli and the subjects that the author deals with in some of his poems.

Keywords: Literary Work, Albanian Literature, Fan Stilian Noli.

Giriş

Arnavutluk, bağımsız bir devlet olma sürecinde çeşitli yollardan geçmiş, çoğu zaman büyük güçlerin egemenliği altına almak istediği bir ülke olmuştur. Arnavutluk'un içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik kötü koşullar büyük güçleri cezbetmiş ve söz konusu güçler bu ülkeyi egemenlikleri altına almak istemiştir. Çoğu dönem baskı altında olan Arnavutlar, Balkan Yarımadası'ndaki komşularıyla ortaklıklar ve koalisyonlar yapmışlardır. Bu çabalar konsolide olmak ve vatansever çıkarlar için yapılırsa da Arnavutluk devleti için çok da başarılı olamamıştır (Bilibashi, 2020: 1).

Arnavutların tarih boyunca yaşadıkları olaylar ve gelişmeler Arnavut edebiyatında da etkisini göstermektedir. Bu tarihsel olaylar ve gelişmeler ile bağlantılı olarak Arnavut edebiyatının bir nevi köşe taşları olan Arnavut

edebiyatı dönemleri oluşmuştur. Bunlar: “*Eski Arnavut Edebiyatı*” (Letërsia e Vjetër Shqiptare), “*Beyteciler Edebiyatı*” (Letërsia e Bejtexhinjeve), “*Millî Uyanış Edebiyatı*” (Letërsia e Rilindjes Kombëtare), “*Bağımsızlık Edebiyatı*” (Letërsia e Pavarësisë) ve “*Çağdaş Arnavut Edebiyatı*” (Letërsia Moderne Shqiptare) dönemleridir (Dillioğlu, 2017: 2).

Çıkış noktasını hümanizm akımının oluşturduğu, Arnavut edebiyatının ilk dönemi olan “*Eski Arnavut Edebiyatı*”nda, yazarlar genel olarak kilise görevlileriydi ve eserleri ağırlıklı olarak dinî temalıydı. (Dillioğlu, 2017: 3) Bu dönemde kaleme alınan başlıca eserler arasında, bilinen en eski Arnavutça yazılı metin olan 1462 tarihli *Vaftizin Formülü* (*Formula e Pagëzimit*), Gjon Buzuku tarafından kaleme alınan ve Arnavutların ilk yazılı eseri olan 1555 tarihli *Ayinler* (*Meshari*) kitabı bulunmaktadır. Gjon Buzuku, Pjetër Budi, Marin Barleti ve Pjetër Bogdani dönemin başlıca şairleri arasındadır (Dillioğlu, 2018b: 94-95).

Arnavutluk’un 15. yüzyılın başından itibaren Osmanlı’nın idaresine girmesiyle, Arnavut halkı sosyal ve düşünsel olarak etkilenmiş, bu etki Arnavutların diline, yazısına ve edebiyatına da nüfuz etmiştir. Bu süreçte Türk dilinden Arnavut diline birçok deyim, kelime ve atasözü geçmiş, devamında Arnavut edebiyatında “*Beyteci Edebiyatı*” dönemi ya da bir diğer deyişle “*Alhamiyado Edebiyatı*” dönemi olarak zikredilen dönem başlamıştır (Jahjai, 2016: 391). Bu dönemin başlıca yazarları arasında Ismail Floqi, Ali Riza Ulqinaku, Nezim Frakulla ve Arnavut dilinde ilk mevlidi yazan Hasan Zyko Kamberi bulunmaktadır (Abdiu ve Kadiu, 2015: 3). Osmanlı’nın Arnavutluk’a hâkim olmasıyla, Arnavut edebiyatında derin bir değişimin başladığı görülmektedir.

18. yüzyılın sonunda başlayan milliyetçilik akımı, Balkanlara da yayılmış ve Osmanlı’ya karşı başlayan isyanların sonucunda birçok milletin bağımsızlığını ilan etmesiyle birlikte Arnavut edebiyatı yeni bir

döneme girmiştir. “Millî Uyanış Edebiyatı” dönemi olarak zikredilen bu dönemin yazarları, eserlerinde esasen halkçılık ve özgürlük temalarına yer vermiştir (Dillioğlu, 2017: 7). Naum Veqilharxhi, Abdyl Frashëri, Sami Frashëri, Naim Frashëri kardeşler, Jeronim De Rada, Ndre Mjeda, Pashko Vasa, Andon Zako Çajupi ve Asdreni gibi isimler dönemin başlıca yazarlarıdır (Petro vd. 2008: 154).

28 Kasım 1912’de Arnavutluk’un bağımsızlığını ilan edişiyile, ülkenin içinde bulunduğu yeni koşullar Arnavut edebiyatında da etkisini göstermiştir. II. Dünya Savaşı’nın sonuna kadar süren bu dönemin adı “Bağımsızlık Dönemi”dir. Faik Konica ve Fan Stilian Noli gibi başlıca yazarların bulunduğu bu dönemde, yazarlar eserlerinde modernleşme, kentleşme ve hürriyetin korunması gibi temalara yer vermişlerdir (Dillioğlu, 2017: 11).

II. Dünya Savaşı sonrası Enver Hoca’nın Arnavutluk’ta kurduğu yeni komünist rejimin yükselmesiyle Arnavut edebiyatı yeni bir döneme girmiştir. Doğrudan doğruya rejimle bağlantılı olan bu dönemin adı “Çağdaş Arnavut Edebiyatı” dönemidir (Dillioğlu, 2017: 12-13). Rejim, Arnavut edebiyatına birçok müdahalede bulunmuş, Mitrush Kuteli, Arshi Pipa, Petro Marko, Musine Kokari gibi dönemin yazarları üzerinde baskı kurmuş ve birçok yazar hapsedilmiştir. Bu dönemin yazarlarının roman, şiir ve hikâye türünde kaleme aldıkları eserleri, dönemin siyasi hayatının etkisinde şekillenmiştir (Dillioğlu, 2018a: 14-15). Yazarların eserlerinde, dönemin Arnavutluk devletinde hüküm süren komünist rejimin izlerine rastlayabiliriz.

Yukarıda kısaca bahsedildiği gibi beş döneme ayrılan Arnavut edebiyatında, Fan Stilian Noli Bağımsızlık Dönemi’nde yer almış ancak milliyetçi kimliği onu Millî Uyanış Edebiyatı olarak ifade edilen dönemde de göstermiştir. Kendini Arnavut Rönesansına adayın Noli, Arnavutların

aydınlanması için birçok çaba göstermiş ve bu çabalar doğrultusunda eserler de kaleme almıştır.

Hayatı

Fan Stilian Noli'nin doğduğu yer olan İbriktepe, Bizans İmparatorluk'u tarafından Trakya'da oluşturulan yedi askerî koloniden biridir. O dönemde paralı askerleriyle meşhur olan Arnavutlardan, olası saldırılara karşı askerî olarak yararlanmak isteyen Bizans İmparatorluğu, Konstantinopolis'e yakın Trakya'daki verimli tarım arazilerini onlara vermiştir. 1453'te Konstantinopolis'in fethiyle birlikte bölgede Osmanlı hâkimiyeti artmış, savaşmaya istekli Arnavutları gören Osmanlı idarecileri de Arnavutlardan aynı şekilde askerî olarak faydalanmak için bu kolonileri dağıtmamıştır (Noli, 2003: 239-240). Kaynaklara göre Fan Stilian Noli'nin dedesi Gjergj Kapedan Noli ya da o dönem Türkler arasında zikredilen ismiyle Ali Kapedan, ailesiyle beraber Arnavutluk'un Görice vilayetine bağlı Kolonya kasabasından İbriktepe'ye göç etmiştir (Noli, 2008b: 125). Tam olarak bilinmese de Gjergj Kapedan Noli, Kırım Harbi'nde Sivastapol kuşatması sırasında kendisine bir şarapnel parçası isabet etmesi sonucu vefat etmiştir (Noli, 2003: 269). Vefatının ardından karısı Gjergj Sumba Noli'ye İbriktepe'de verimli tarım arazilerinden oluşan büyük bir miras bırakmış, artık Gjergj Sumba Noli biri erkek ve üçü kız olmak üzere dört çocukla zengin bir dul kadın olarak kalmıştır. Sumba Noli, daha sonra köyün ileri gelenlerinden biri ve Tasi adında sakat bir çocuğu olan Gjergj Mitrushi adında gençle evlenmiş, böylelikle beş çocuklu geniş bir aile olmuşlardır. Çocuklarının evlenme yaşı geldiğinde ise üç kızı köyün önde gelenleriyle, Sumba Noli'nin tek erkek çocuğu olan Stilian Noli'yi de aynı köyden Maria Gollaçi ile evlendirmişlerdir. Gjergj Mitrushi'nin sakat oğlu Tasi ise hiç evlenmemiştir (Noli, 2003: 241-242). Stilian Noli ile Maria Gollaçi'nin evliliğinden biri Fan Stilian Noli olmak üzere toplam on üç çocuk dünyaya

gelmiş ancak dönemin sağlık şartları sebebiyle bu çocukların yedisi, daha bebekken vefat etmiştir (Noli, 2003: 242). Fan Stilian Noli, 6 Ocak 1882'de günümüz Edirne iline bağlı İpsala ilçesinin İbriktepe köyünde dünyaya gelmiştir (Elsie, 2010: 329).

Çocukluğunu birçok hastalıkla geçiren Fan Stilian Noli'yi, ailesi tarlada çalışırken büyükannesi Sumba Noli büyütüştür. Eski dünya görüşüne sahip, Arnavut kültürüne bağlı ve Ortodoks bir Hristiyan olan Sumba Noli'nin elinde büyüyen Fan Stilian Noli'nin, daha çocuk yaşlarda Arnavut kimliğini ve Ortodoks inancını benimsediğini görmekteyiz. Ayrıca Fan Stilian Noli'nin büyükannesinden aldığı bu Arnavut eğitime dair, nesilden nesile aktarılacak olan ulusal vatansever kültürün, kendisinin aklına yerleşmesinde etkili olduğunu söylemek mümkündür (Kadriu, 2012: 519).

Kilise müziği, kahramanlara tapma ve liderlik olmak üzere üç tutkusu olan babası, Fan Stilian Noli'yi de bu üç özel tutkuyla büyütüştür. Boş zamanlarında kilisede şarkı söyleyip Fan Stilian Noli'ye Bizans notalarını öğretmiş, Napolyo'nun kahramanlıklarını da anlatarak Noli'ye liderlik duygusunu aşılamıştır (Noli, 2003: 250-252).

Fan Stilian Noli sekiz yaşına geldiğinde ailesi onu köydeki bir Yunan ilkokuluna göndermek istemiş, birçok ısrara ve ikna çabasına rağmen okula gitmek istemeyen Noli'yi, son çare olarak annesi Maria bir çantaya koyup zorla okula götürmüştür (Noli, 2003: 243-244). Noli'nin bu çanta hikayesi, başta Türkiye'de, Mısır'da, Yunanistan'da, Amerika'da, Arnavutluk'ta ve birçok Avrupa ülkesinin yanı sıra tüm dünyada tanınacağı seçkin bir figür olmasının başlangıcıdır (Hoxha, 2018: XIV). Ayrıca ailesinin okuyan tek çocuğudur (Dillioğlu, 2020: 56).

Okulun tatile girdiği yaz aylarında Noli, hasta olduğu için tarlada çalışmamış, Tasi amcasıyla beraber evde kalmıştır. Tasi amcası

kitapseverdir ve köyde geniş bir kütüphaneye sahiptir. Çoğu zaman Noli'ye kitaplar vermiş ve Noli'nin bu kitapları okuyup okumadığını anlamak için ona sorular sormuştur. Verdiği kitaplar arasında en önemli olanları ise resimli baskılı olan ve Yunanca dilinde yazılmış *İskender Bey Tarihi (Historia e Skënderbeut)* ve Konstantin Kristofordî'nin Arnavutça'ya tercüme eseri olan *Yeni Ahit (Dhiata e Re)* kitabıdır (Noli, 2003: 258). Ayrıca *Yeni Ahit* kitabına dair Noli'nin okuduğu ilk kitap olduğunu söylemek mümkündür (Hamiti vd. 2008: 78).

İbriktepe'de ilkokul ve Keşan'da ortaokul eğitimini tamamlayan Noli, Edirne'deki bir Yunan Lisesine gönderilmiştir. Edirne'de bir Yunan ailenin yanına yerleştirilen Noli, lise derslerini takip etmesinin yanı sıra, Edirne Yunan Katedrali baş kantorundan Bizans müziği eğitimi de almıştır. Kayıt olduğu lise kolej ve yüksek okul olarak ikiye ayrılmaktaydı ve mezun olan öğrenciler kilise şarkıcısı ya da öğretmen olabilmekteydi (Noli, 2003: 252-253). Fan Stilian Noli'nin henüz lise hayatındayken Arnavut dünyasında olup bitenleri merak ettiği söylenebilir. Nitekim 1897 yılında Bükteş'teki İlim (Dituria) derneğinin başkanı olan ve de *İlim* gazetesini yayımlayan Nikola Naço ile temasa geçmeye çalışmış ancak başarısız olmuştur (Noli, 2003: 292). Ayrıca lise döneminin ilk yıllarında, bir gezici tiyatro topluluğunun sergisinde, William Shakespeare'in trajedilerini ve eserlerini de görmüştür (Elsie, 1997: 332). Yunan Lisesinde Eski Yunan Edebiyatı ve Avrupa Edebiyatı dersleri alan Noli, bu liseden 1900 yılında 18 yaşındayken mezun olmuştur (Bekteshi ve Rustemi, 2010: 48).

Edirne Lisesinden mezun olduktan sonra çalışmak ve üniversite eğitimine devam etmek için Atina'ya gitmeye karar veren Noli, ailesiyle vedalaşıp ilk İstanbul'a oradan da Atina'ya gitmek üzere yola koyulmuştur. Kaynaklara göre bu, Noli'nin İbriktepe'den sonsuza dek ayrılışıdır (Noli, 2003: 259 - 262). Ayrıca vatanının ve milletinin iyiliği uğruna birçok alanda

çalışmalarına ve mücadelesine başlayacağını söyleyebiliriz (Baraliu , 2012: 533).

Atina'ya gelir gelmez felsefe fakültesine kayıt olan Noli, yaşamını devam ettirmek için de şehrin at arabalı tramvay sistemini işleten bir şirkette iş bulmuştur. Bu sayede hem eğitimine devam etmeyi hem de çalışmayı hedeflemiş ancak bu işten kısa süre sonra ayrılmıştır (Dillioğlu, 2020: 346). Kamburoğlu isimli bir oyun yazarının yazıcı aradığı ilanını gören Noli, vakit kaybetmeden iş başvurusu yapmış ve bu sayede yazıcılığa başlamıştır. Ancak bu işin de gelirinin az olması Noli'yi tatmin etmemiş ve kısa süre sonra bu işten de ayrılmıştır. Kamburoğlu'nun bir tavsiye mektubuyla yerel bir tiyatro topluluğunda rol kopyalama işine başlayan Noli, kısa sürede suflörlüğe kadar yükselmiştir (Noli,2003: 283-285). Kamburoğlu'ndan aldığı bu tavsiye mektubuyla tiyatro kariyerinin başladığını görmekteyiz. Ayrıca bu yıllarda Noli'nin, "*çalışmaya istekli bir yazar*" (Rusi, 2012: 41) olduğu ifade edilmektedir.

Tiyatro kariyeri boyunca, Atina'da Pantopulos, Lalaunis ve Tavularis gibi tiyatro topluluklarında çalışan Noli, İstanbul, Zonguldak, İskenderiye gibi kentlerde sahne almıştır. Repertuvar, dönemin önde gelen oyunları olan Sheakspeare ve Ibsen'in eserleri başta olmak üzere birçok eseri içermekteydi (Noli, 2003: 283-285). Fan Stilian Noli, Yunanistan'daki tiyatro kariyeri sırasında Yunan dilinde *Uyanış* (Zgjimi) dramasını kaleme almış ancak Arnavut hareketini tetikleme nedeniyle yayımlamamıştır, daha sonra ise üç perdeden oluşan bir drama olan *İsrail ve Filistin* (İzraelitë dhe Filistinë) dramasını kaleme almış ancak bunu da maddi sorunları nedeniyle yayımlayamamıştır (Bekteshi ve Rustemi , 2010: 48). Devamındaki yıllarda tiyatro toplulukları çalkantılı bir döneme girmiş, oyuncuların maaşları ödenmemiş ve oyuncular birçok felaketle karşılaşmıştır. Bu durumda Noli, tiyatro kariyerinden vazgeçip Mısır'da Shibin-el Kom kentinde bir kilisede şarkıcı ve öğretmen olarak çalışmaya karar vermiştir. Ayrıca tiyatrodan

arkadaşı Giritli Venerisi, Noli'den, Ibsen'in kaleme almış olduğu *Bir Halk Düşmanı* (Armiku i Popullit) eserini Yunanca'ya tercüme etmesini istemiş, Noli de arkadaşını kırmayıp bu eseri Yunanca'ya tercüme etmiştir (Noli,2003: 287-291). Noli'nin tiyatro hayatı sırasında sahne tecrübesi kazandığı ve dönemin ünlü Avrupalı yazarlarıyla da tanıştığı söylenebilir. Buna ek olarak *Uyanış* dramasını ve *İsrail ve Filistin* dramasını Yunanistan'daki tiyatro döneminde kaleme aldığı göz önüne alındığında, yazarlık hayatının da bir nevi başlangıç noktası olarak görülebilir.

Tiyatro kariyerinin son bulmasının ardından Mısır'da çalışmaya karar veren Noli, Shubin-El Kom Ortodoks Kilisesi başkanı ve papazı olan keşiş Nilos ile tanışmış, kilisede şarkıcı ve öğretmen olarak çalışmaya başlamıştır. Ardından Nilos ile birlikte Bizans müziğine daha da ilgi duymaya başlamış ve Ortodoks rahip olmaya karar vermiştir (Elsie, 1997: 272). 1903'te Arnavut Rönesansı'ndan Thimi Mitko ve Spiro Dino ile tanışmış, Mitko'nun *Arnavut Arısı* (*Mbleta Shqiptare*) eserini okumuş ve böylelikle Arnavut dünyasında neler olduğunu öğrenmiştir. Noli burada ayrıca Faik Konica'nın *Arnavutluk* (*Albania*) dergisiyle de tanışmış, Arnavutçasını pekiştirmiş ve böylece onun milliyetçi duyguları da artmıştır (Hamiti vd. 2008: 78). İlerleyen yıllarda Feyyum'a taşınan Noli, bu sefer başka bir kilisede öğretmen ve şarkıcı olarak çalışarak daha yüksek gelir elde etmiştir. Ayrıca Thanas Tasko ve Jani Vruhon gibi Arnavut Rönesansı'ndan diğer figürlerle de tanışmış, *Değnek* (*Shkopi*) isimli gazeteyi yayımlamışlardır. Arnavut hareketine atıfta bulunulan gazetede, Fan Stilian Noli, Sami Frashëri'nin *Arnavutluk Ne idi, Nedir, Ne olacak* (*Shqipëria Ç'ka qenë, Ç'ështëë, e Ç'do të Bëhet*) isimli eserini Yunancaya tercüme etmiş ve yayımlamıştır (Noli, 2003: 294-296). 1903'ten 1905'e kadar Mısır'da yaşayan Noli, Tasko ve Vruhon gibi Arnavut Rönesansı'ndan figürlerin güvenini kazanmış, böylece Amerika'ya gönderilmesine karar verilmiştir. Amerika'daki Arnavut vatanseverleri, Arnavut hareketi için örgütlenme görevini üstlenmiştir (Noli, 2003: 296-298).

Fan Noli'nin Amerika'ya gönderilmesindeki bir dizi faktör olarak, bekâr olması, Fransızca, İngilizce, Türkçe ve Yunanca gibi dilleri çok iyi biliyor olması ve halkın önünde rahatça konuşabiliyor olması gösterilebilir.

10 Mart 1906'da Amerika'ya gelen Noli, Petro Nini Luarasi tarafından kurulmuş olan *Anavatan Özlemi* (Malli i Mëmëdheut) topluluğunun yöneticisi Vani Vangjeli ile görüşmüş, ancak topluluğun küçük olduğunu ve maddi sıkıntılar yaşadığını öğrenince kereste fabrikasında çalışmaya başlamıştır (Noli, 2003: 298-299). Bir süre kereste fabrikasında çalıştıktan sonra 6 Haziran 1906'da Sotir Peci tarafından kurulmuş olan ve haftalık olarak yayımlanan *Millet (Kombi)* gazetesinde editör olarak çalışmaya başlamış, ayrıca burada "*Şehirli Ali Baba*" (Ali Baba Qyteza) takma adıyla birçok makale kaleme almıştır. Kullandığı takma isimdeki "Ali" dedesinin, "Qyteza" ise dünyaya geldiği köyün Arnavutça'daki anlamıdır (Hoxha, 2018: XVIII). Ayrıca *Millet* gazetesinin, Amerika'da yaşayan Arnavutlar arasında milliyetçi duyguların yayılmasında ve Arnavutça okur yazarlığın artmasında etkili olduğu söylenebilir (Mazurkiewicz, 2014: 14). Ek olarak, kaynaklara göre Sotir Peci tarafından kurulan *Millet* gazetesi, Amerika'da kurulan ilk Arnavut gazetesidir ve Amerika'daki Arnavut milliyetçiliğinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir (Constitution and By-Laws of The Pan-Albanian Federation Vatra, 1926: İİ).

6 Ocak 1907'de Boston merkezli *Yemin* (Besa Besë) topluluğunu kuran Noli, aynı yıl *İsrail ve Filistin* dramasını yayımlamıştır (Mazurkiewicz, 2014: 14). 8 Mart 1908 tarihinde ise Fan Stilian Noli, New York'taki St. Nicholas Rus Katedralinde rahip olarak atanmıştır (Noli, 2003: 302-304). 22 Mart 1908'de, Boston'da, Noli'nin *Yeni Ahit*'ten yaptığı Arnavutça ayinle "*Aziz Cerc*" (Shën Gjergj) adıyla bağımsız Arnavut Ortodoks Kilisesinin temelleri atılmıştır (Rruga, 2020: 58). 1908'de Harvard Üniversitesi sanat bölümüne kayıt olmuş, 15 Şubat 1909'da ise bir başka Arnavut yazar ve entelektüel Faik Konica'nın Amerika'ya gelmesiyle Noli'nin kurduğu *Yemin* topluluğu *Güneş*

(*Dielli*) gazetesini yayımlamaya başlamıştır (Elsie, 2010: 33). Faik Konica'nın Amerika'ya gelmesiyle beraber, Fan Stilian Noli, kendisinden Arnavut kültürünü ve Arnavut dilinin inceliklerini de öğrenmiştir (Krasniqi, 2012: 34). 28 Nisan 1912'de kurucuları arasında başta Fan Stilian Noli ve Faik Konica olmak üzere *Pan Arnavut Vatra Federasyonu* (Federata Pan Shqitare e Vatrës) kurulmuş, Amerika'daki diğer topluluklar tek çatı altında birleştirilmiş ve *Güneş* gazetesi de federasyonun yayın organı olmuştur. İlerleyen zamanda Noli, haftalık olarak İngilizce yayımlanan *Adriyatik Dergisi*'ni (*Revista Adriatik*) yayımlamıştır (Noli, 2003: 306-307). Ayrıca bu dönemde topluluk adına Arnavutluk'a yardım için para toplama kampanyası yürüten Noli, "*Anne için Verin*" (Jepni Për Nënë) şiirini kaleme alıp yayımlamıştır (Noli, 2011: 13). Fan Stilian Noli'nin Amerika'da, gazetecilik, yayıncılık, edebiyat ve kilise gibi birçok alanda aktif olmasının yanı sıra milliyetçi kimliğiyle, Arnavutluk için de çabaladığı görülmektedir.

28 Kasım 1912 tarihi itibarıyla, Arnavutluk'un bağımsızlığını ilan etmesiyle, Fan Stilian Noli Avrupa'da bir dizi kongreler düzenlemiş, Bükreş'teki Arnavut topluluğu başkanı Nikola Naço'nun ceneze törenine de katıldıktan sonra, dinî kitabı *Triodin*'i yayımlamıştır (Noli, 2003: 308-309). Avrupa'da kaldığı sürede *Otelo* (*Othello*), *Makbet* (*Machbet*), *Hamlet* ve *Jül Sezar* (*Julios Caesar*) tercümeleriyle de uğraşmıştır (Hoxha, 2018: XXII). Amerika'ya döndüğünde 18 Temmuz 1915 ve 12 Temmuz 1917 tarihlerinde iki kez Vatra'nın başkanı seçilmiştir (Noli, 2003: 308-309). 27 Temmuz 1919'da Amerika'daki Arnavut Ortodoks Kilisesine piskopos olarak atanmıştır (Elsie, 2010: 342). Yeni kurulan Arnavut hükûmeti, gözünü Cenevre'de toplanan Milletler Cemiyetine çevirmiş, burada Arnavutluk'u temsil edecek olan kişinin Noli olmasına karar vermiştir. Noli de üzerine düşen görevi başarıya ulaştırarak 17 Aralık 1920 tarihinde Arnavutluk'un Milletler Cemiyetine üye olma sürecinde büyük bir rol oynamıştır (Noli, 2003: 312). Fan Stilian Noli'nin hayatındaki en önemli aktivite döneminin

1920-1930 yılları arası olduğunu söylemek mümkündür (Kadriu, 2012: 522). Nitekim 1921 yılında, Arnavutluk'un ulusal kahramanı olan İskender Bey hakkında yazdığı *İskender Bey Tarihi (Historia e Skënderbeut)* isimli kitabı Arnavut edebiyatında ses getirmiştir (Noli, 2003: 365). 1921 ve 1922 yılları arasında Arnavutluk parlamentosunda Vatra'nın temsilcisi olarak bulunmuş, ardından Faik Konica ile beraber 1923-1924 yılları arası Görice milletvekili olarak meclise girmiştir (Estrefi, 2005: 13 - 17).

1921 yılında kurulan muhafazakar partinin ve halk partisinin işleyişi, 1923 yılı sonbaharı itibarıyla askıya alınmış, bunun sonucunda Ahmet Zogu'nun liderliğini yaptığı, başkanlığını sürdürdüğü hükûmetin politikalarından yana olan muhafazakarlar ve Fan Stilian Noli'nin liderliğinde muhalefetten yana olan ve halk partisinin üyelerinden oluşan devrimciler olarak iki grup ortaya çıkmıştır. Ahmet Zogu'nun grubu daha çok zenginlerden ve toprak sahibi feodal beylerden oluşurken, Fan Noli grubu ise Arnavut toplumunun refahını arttırmak isteyen, Batılılaşmayı hedefleyen, yurt dışında eğitim almış aydınlardan oluşmaktadır. Fan Stilian Noli kendini Ahmet Zogu'nun karşısında konumlandırarak 1923-1924 yılları arasında Arnavutluk'un siyasi hayatında yer edinmiştir (Çami, 2007: 213-214). Bu dönemde hükûmet Arnavut halkının mallarına el koymuş, tarımsal üretim durma noktasına gelmiş, ve bunun sonucunda da ayaklanmalar patlak vemiştir (Çami, 2007: 218-220). Fan Noli'nin liderliğini yaptığı muhalefet grubunun üyesi Avni Rustemi'nin öldürülmesiyle gerilim daha da tırmanmış, kısa sürede tüm Arnavutluk'a yayılmıştır. Noli de köylülerin ve işçilerin; Zogu'ya, feodallere ve toprak sahiplerine karşı oluşturduğu isyana katılarak devrim hareketini başlatmıştır (Noli, 2003: 318-319). Avni Rustemi'nin ölümü, Noli'nin devriminin başlangıç noktası olarak görülebilmektedir.

10 Haziran 1924'te, Zogu'nun tüm önlemlerine rağmen, Noli önderliğindeki isyancılar Tiran'a girmiş, muhafazakar hükûmet yetkilileri

Yunanistan gibi komşu ülkelere kaçarken, Ahmet Zogu da Yugoslavya'ya kaçmıştır (Çami, 2007: 224-226). 16 Haziran 1924 tarihinde Fan Stilian Noli, Arnavutluk'ta başbakanlığını yaptığı hükûmeti resmen kurmuştur (Elsie, 2010: 35). Noli'nin amacı halkı silahsızlaştırıp kardeş katliamlarını bitirmek, yeni bir hukuk sistemi oluşturmak, ekonomik kalkınma, dış ülkelerle dostane ilişkiler kurmak ve en önemlisi köylü ve işçi kesimin refah düzeyini arttırmak için tarım reformu uygulamak ve feodalizmin kökünü kazıyordu (Çami, 2007: 228-229).

Harvard Üniversitesi mezunu bir figür olarak Fan Stilian Noli, ülkesine demokrasiyi getirme hedefinde olsa da hayalleri suya düşmüş yalnızca altı ay iktidarda kalabilmiştir. 25 Aralık 1924'te İtalya, Yunanistan ve Yugoslavya gibi komşu ülkelerin desteğini alan, Noli'nin siyasi rakibi Ahmet Zogu, yeniden Tiran'a girerek Fan Noli hükûmetinin sonunu getirmiştir (Noli, 2003: 319-320).

1924 Aralık karşı devrimi sonrası Noli, ilk olarak İtalya'ya kaçmış oradan da Avrupa'ya gitmiştir (Shqefni, 2012: 374). 1932 yılına kadar Avrupa'da sürgün hayatı yaşarken Arnavutluk gündemini de yakından takip etmiş, Viyana merkezli *Ulusal Devrimci Komite*'yi (Komiteti Nacional dhe Revolucionar) kurup komitenin yayın organı olan *Ulusal Özgürlük (Liria Kombëtar)* gazetesini Cenevre'de çıkarmış, burada Zogu karşıtı birçok makale yayımlamış ve Arnavutluk siyasi hayatına hitaben birçok şiir yazmıştır (Elsie, 2010: 238). Anlaşılacağı üzere Noli Arnavutluk'tan ayrılrsa da vatanındaki gelişmelere kayıtsız kalmamıştır.

1932'de Amerika'ya dönen Noli, siyaseti bırakıp daha çok kilise, yayıncılık ve müzikle uğraşmıştır. Nitekim *Cumhuriyet (Republika)* gazetesini çıkarmış, 1938'de New England Müzik Konservatuvarından mezun olmuş, 1945'te Boston Üniversitesinde doktora derecesini alıp tarih alanında uzmanlaşmış, devamında *Albüm (Albumi)*, *Beethoven ve Fransız*

Devrimi (Bethoveni dhe Revolucioni Francez) eserlerini yayımlamıştır. Vatra'nın da maddi yardımıyla Florida'da ev satın almıştır (Noli, 2003: 305-307; 320-321). Longfellow'un "İskender Bey" şiirinden ilham alan Noli, "*İskender Bey Senfonik Şiiri*"ni (Poemi Simfonik Skënderbeu) yayımlamıştır (Minga, 2019: 45). Bu dönemde Fan Stilian Noli'nin, siyasi rakibi Ahmet Zogu'yla uğraşmayı bıraktığı da söylenebilir (Çiftja, 2012: 342). Fan Stilian Noli, Arnavut edebiyatına ve kültürüne sağladığı katkılardan dolayı, 7-11 Ekim 1945 tarihleri arası Tiran'da bir araya gelen Arnavutluk Yazarlar Konferansında Arnavut Yazarlar Birliğinin onursal başkanı seçilmiştir (Ombashi, 2012: 174). Fan Stilian Noli, 13 Mart 1965 tarihinde, 83 yaşında, Amerika'da hayata veda etmiştir (Bekteshi ve Rustemi , 2010: 50).

Eserleri

Bir müzikolog, papaz, tarihçi, oyun yazarı, siyasetçi, yayıncı ve şair olmak üzere Noli'yi birçok alanda görebiliriz. Bu açıdan bakıldığında Noli'yi çok yönlü bir fügür olarak düşünebiliriz. Birçok alanda aktif olmasının yanında Arnavut edebiyatında da önemli yazarlardan biri olduğu söylenebilir. Bağımsızlık Edebiyatı dönemi içinde yer alsa da, kaleme aldığı eserleriyle, Milli Uyanış Edebiyatı döneminin de Noli'de etkisi olduğunu söyleyebiliriz.

Edebiyat hayatı boyunca, "*Theofan Mavramatis*", "*Ali Baba Qyteza*", "*Rushit Bilbil*", "*Gramshi*", "*Bajram Domosdova*", "*Namik Namazi*" gibi takma isimler (Noli , 1998: 109) kullanan Noli'nin, formülü "*eğitim için edebiyat*" olmuştur (Çiftja, 2012: 341). 1962'de Boston'da yaptığı bir konuşmada, "*yazarın etrafındaki ilham veren her şeyden yararlanması*" gerektiğini vurgulamıştır (Sipahiu, 2006: 93).

İskender Bey Tarihi (Historia e Skënderbeut)

Fan Stilian Noli'nin, çocukluğunda Tasi amcasının verdiği kitap sayesinde tanıştığı ve hayatı boyunca aklında yer edinen, Arnavut halkının

ulusal kahramanı olan İskender Bey'in, Osmanlı ile sayısız mücadeleye girmiş, yetenekli bir komutan, diplomat ve politikacı olduğu söylenebilir. Şair, İskender Bey'i *İskender Bey Tarihi (Historia e Skënderbeut)* isimli eserinde kaleme almıştır. Fan Stilian Noli, bu eserini ilk 1921'de yayımlamış, ardından 1945'te doktora tezinde konu olmuş, 1947'de İngilizce olarak ve arşiv belgelerini tarayarak yayımlamış, son kez 1950'de bir kez daha inceleyip tekrar yayımlamıştır (Noli, 2003: 325). İlk kez yayımladığında, şair eseriyle ilgili olarak, 1921'de Arnavutluk'un ulusal kahramanı İskender Bey'in methiyeli bir hikâyesini yazdığını ve bu eserin Arnavutçada en meşhur eseri olduğunu zikretmiştir (Noli, 2003: 365). Ayrıca bir diğer Arnavut şair Mitrush Kuteli, Arnavutluk tarihine ilk ve tek bilimsel eseri, Noli'nin bu eseriyle verdiğinin altını çizmektedir (Noli, 1998: 8). Fan Stilian Noli, İskender Bey tarihinin, bir efsanın olabileceği kadar inanılmaz olduğunu vurgulamaktadır (Noli, 1945: 1). Şair bu eserinde, İskender Bey'in 1444 yılından başlayıp 1451 yılına kadar olan Varna Savaşı, Mokra Savaşı, Otonete Savaşı, Venedik ve Drin Savaşı gibi önemli savaşlarını anlatmaktadır (Bytyçi, 2018: 25).

Fan Stilian Noli, 1921'de ilk kez yayımladığı eserinde, amacının Arnavutlara İskender Bey'in tarihini vermek olduğunu vurgularken, eserinin içeriğinin kanıtlanmış gerçeklere dayandığını ifade etmektedir. Ayrıca eserini kaleme alırken Marin Barleti'nin *İskender Bey Tarihi* isimli eserinden yola çıktığını belirtmekte ve daha önce bu konuyu merkeze alarak eser veren yazarları zikretmektedir. Ek olarak, eserini kaleme almaya teşvik eden kişinin, Görice Eğitim Derneği başkanı Konstandin Tashko olduğunu ifade eden ve kendisine teşekkür eden Noli, eserinin girişinde annesi Maria Stilian Noli'yi de anmaktadır (Noli, 1921: 3).

10 Ağustos 1960 tarihinde Boston'daki bir konferansında, bu eserde karşılaştığı en büyük sorunun İskender Bey'in doğum tarihi olduğunu ifade

eden Noli, bu tarihi tam olarak saptayamadığını ve doğru tespit etmek amacıyla geniş araştırmalar yapıp eseri birkaç defa yayımladığını zikretmektedir (Noli, 2007: 379-380). Ayrıca İskender Bey'in, Arnavut rönesansçıları için bir ilham kaynağı olduğunu vurgulamaktadır (Noli, 2007: 388).

Beethoven ve Fransız Devrimi (Beethoveni dhe Revolucioni Francez)

Fan Stilian Noli'nin kaleme aldığı bir diğer eser 1947'de New York'ta yayımlanmış olduğu *Beethoven ve Fransız Devrimi* eseridir. Şair, meşhur Alman besteci Ludwig Van Beethoven'ın yaşamını ve hayat felsefesini ele aldığı eserinde, Fransız devriminden ve bu devrimin meydana getirdiği değişikliklerden bahsetmektedir. Ayrıca şair eserinin başında, babası Stilian Gjergj Noli'yi, kendisinin ilk müzik öğretmeni olduğunu anmaktadır (Noli, 2008a: 5). Daha önce bahsedilen *İskender Bey Tarihi* eserinde yazar annesini, *Beethoven ve Fransız Devrimi* eserinde ise babasını anmıştır. Böylece Noli'nin bu iki eseri ikiz anıt eser olarak karşımıza çıkmaktadır.

Fan Stilian Noli'nin bu eseri kaleme almasının nedeninin bir tez olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim şair, eserinde ilk olarak Beethoven'ın hayatı üzerine yazılmış farklı biyografilerden bahsederken, bu eserlerde farklı yazarların aynı kaynaklardan yola çıkarak farklı sonuçlar elde ettiğini ifade etmektedir. Örneğin Fransız besteci Vincent d'Indy'nin yazmış olduğu biyografide "*Beethoven'in devrimden etkilenmediği*" savunulurken, Fransız roman yazarı Romain Rolland'ın yazdığı biyografide ise "*Beethoven'in devrimden etkilendiği*" savunulmaktadır. Bu durumdan yola çıkan Noli, Beethoven'ın devrimden etkilenip etkilenmediği karmaşasını çözmek için bu eseri kaleme almıştır (Noli, 2008a: 13-15). Bu açıdan bakıldığında Noli'nin bir araştırmacı olduğu da ortaya çıkmaktadır.

Fan Stilian Noli, eserinin sonunda Beethoven'ın Fransız devriminden etkilendiğini savunmaktadır. Şair ilk olarak Beethoven'ın yazdığı

mektupları, konuşmaları ve kaleme aldığı günlükleri incelemiş, ardından da orijinal kaynaklara odaklanmıştır. Noli'ye göre Beethoven, küfürlü bir dile sahipti, aşırı alkol tükettiğinden birçok hastalığa sahipti ve etrafındaki insanlara çoğu zaman kötü davranıyordu. Çektiği tüm sıkıntılara ve hastalıklara rağmen Beethoven, şakacı ve komik biriydi, aynı zamanda küçük yeğenini çok seviyordu ve onu her zaman koruyordu. Ayrıca Noli'ye göre, Beethoven tam bir din karşıtı, radikal biriydi, Yahudiler'den de nefret ediyordu (Noli, 2008a: 109-112).

Fan Stilian Noli'nin, bu eseri kaleme alıp yayımlamasına dair, II. Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından, Arnavutluk'un yönetimi hakkındaki düşüncelerini ve nasıl yönetilmesi gerektiğini önermeyi hedefleyerek, Arnavut halkına Fransız devriminin inceliklerini aşılama amacıyla olduğunu söylemek mümkündür (Nikaj, 2012: 486). Ayrıca, şairin bu eserinin, kendisinin düşüncelerini de yansıttığı söylenebilir (Shala, 2016: 432).

İsrail ve Filistin (Israelitë dhe Filistinë)

Fan Stilian Noli'nin, Yunanistan'da yaşadığı yıllar kaleme aldığı ve 1907'de Boston'da yayımladığı eseri olan *İsrail ve Filistin*, üç perdeden oluşan bir dramadır. *İncil*'deki İsrail ve Filistin anlatısının, dramanın kaynağı olduğu söylenebilir (Mehmetaj, 2012: 114).

Üç perdeden oluşan dramanın ana karakterleri Samson ve Dalila'dır. İsraili misyoner ve idealist bir erkek olan Samson, Tanrı tarafından verilen özel gücü saçlarında taşımaktadır. Dalila ise Filistinli güzel bir kadındır. İsrail'de Yahudi tapınağında geçen ilk perdede, İsrail halkı Samson'u Filistinlileri Yahudi kültürüne ve Hristiyanlık dinine asimile etmek amacıyla Filistin'e göndermeyi hedefler. Samson'un Filistin'e vardığı, Dalila'ya âşık olduğu ve kendisine verilen görevi unuttuğu ikinci perdede ise, Filistin halkı, Samson'un aşkından faydalanmak istemiş, ve Samson'un üstün

gücünü ifşalaması için Dalila'dan ricada bulunmuşlardır. Bunun ardından Samson, aşkına yenik düşmüş ve üstün gücünün saçlarında saklı olduğunu Dalila'ya söylemiştir. Devamında Dalila, Samson'un saçlarını kesmiş ve kendisini bir ibadethaneye bağlamıştır. Filistinlilerin Samson'un çaresizliğini gözlemek için ibadethanede toplandığı üçüncü perdede ise, halk Samson'un çaresizliğini görmüş ve bundan keyif almıştır. En sonunda ise, Samson Tanrı tarafından kendisine atfedilen gücü tekrar kazanmış, bağlı olduğu yerden kurtulmuş ve ibadethaneyi yıkmıştır.

Şair, kaleme aldığı bu dramayı "*bebek drama*" (Liçi, 2012: 189) ismiyle zikretmiş ve sonunu bir "*muamma*" (Hamiti vd. 2008: 81) olarak bırakmıştır. Yorumlara ve düşüncelere açık olan bu dramaya, fikir draması demek mümkündür (Rusi, 2012: 47). Kimi akademisyenler de, Samson'un, Tanrı tarafından seçilmiş biri olduğunu belirtir ve onun herhangi bir güç tarafından mağlup edilmesinin Tanrı'ya karşı çıkmak anlamına geldiği yorumunu yapar (Mehmetaj, 2012: 122). Dramanın temasının, aynı toprakları paylaşan ancak birbirinden tamamen farklı olan iki toplumun, kendi aralarında yaşadığı bir çatışma olduğu söylenebilir. İki kültürün, birbirini asimile etmeye çalışıp, kendi kültürünü diğer kültüre zorla empoze etmeye çabalaması ve bunun sonucunda da bir çatışmanın vuku bulmasının muhtemel olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim bu çatışmayı, "*sürekli bir savaşın başlangıcı*" (Liçi, 2012: 191) olarak tanımlamak da mümkündür.

Otobiyografi (Autobiografia)

Fan Stilian Noli'nin, edebiyat, politika ve yayıncılık alanlarında kendi biyografisinin bir derlemesi olarak sunduğu ve Bağımsızlık Edebiyatı'na kattığı en önemli eseri olarak bilinen *Otobiyografi* (Dillioğlu, 2020: 370), 1960 yılında yayımlanmıştır (Ajruli, 2012: 25). Otobiyografisinde, Hz. İsa, Napolyon ve İskenderbey olmak üzere üç tane ruhani baba olduğunu söylemek mümkündür (Çiftja, 2012: 341). Nitekim Noli çocuk yaşlarda

Napolyon ve İskenderbey figürü ile tanışmış ve Ortodoks Hristiyan olarak yaşamıştı. Bu açıdan bakıldığında, biyografisinde bu üç ruhani babaya yer verme nedeninin, yaşamı boyunca liderlik ve kahramanlık duygusuyla iç içe geçmiş olan dinî doktrinin bir sonucu olduğunu düşünebiliriz.

Otobiyografi yazmanın ayrı bir incelik gerektiğini savunan Noli, otobiyografi yazmak için verebileceği en iyi tavsiyenin, kişinin deneyimlediği her şey hakkında bir şeyler yazması ve bunları açıkça hiçbir şeyi gizlemeden kaleme alması olduğunu belirtir. Noli ayrıca, şimdiye kadar yazılan en iyi kitapların otobiyografik kitaplar olduğunu da vurgulamaktadır (Sipahiu, 2006: 93-94). Buna ek olarak, Noli birçok işi deneyimlediği için, kendi biyografisini yazmanın zor olduğunu da zikretmektedir (Noli, 2003: 363).

Albumi (Albüm)

19

Birçok alanda aktif bir figür olan Noli, yazdığı şiirlerle de Arnavut edebiyatında adından söz ettirmiştir. Fan Stilian Noli, dönemin koşullarıyla paralel şiirler yazmış ve bunları çeşitli yayın organlarında yayımlamıştır.

Albüm, Fan Stilian Noli'nin yazmış olduğu şiirleri içeren bir eserdir. Bir başka Arnavut yazar olan Mitrush Kuteli, ilk kez Noli'nin eserlerini *Özlem ve Çile (Mallë e Brengë)* isimli bir kitapta toplamış ve 1943'te Noli adıyla Tiran'da yayımlamıştır (Noli, 1998: 5-6). Kuteli'nin bu girişimine dair, Noli biyografisinde, yazdığı şiirleri Arnavut gazetelerinde yayımladığını, Kuteli'nin o şiirleri gazetelerden topladığını, 1943'te Tiran'da bir kitap yayımlayarak kendisine şair diyen ilk kişinin Kuteli olduğunu zikretmektedir (Noli, 2003: 364). Ayrıca yukarıda bahsedilen eser yayımlanmadan önce, Noli'nin şair olarak tanınmadığı söylenebilir (Gjika, 2012: 57). Noli'nin şair olarak tanınmasında, Kuteli'nin kaleme aldığı *Özlem ve Çile* eserinin büyük bir yere sahip olduğunu görmekteyiz.

Beş yıl sonra, 1948'de Boston'da, *Albüm* ilk kez Vatra aracılığıyla, Fan Noli'nin Amerika'da oluşunun kırkinci yılına özel yayımlanmıştır (Noli, 1998,: 146). 1966 yılında ise Qerim M. Panariti tarafından Vatra aracılığıyla, Noli'nin 1961-1963 yılları arası *Güneş* gazetesinde yayımladığı şiirlerin toplanmış versiyonu olan *Albüm II* yayımlanmıştır (Noli, 1998: 147).

Noli'nin şiirlerine ilk bakıldığında şiirler *İncil* temalı gibi gözüксе de onların aslında dönemin içinde bulunduğu koşulları anlatmakta olduğu söylenebilir. Nitekim Noli'nin "*şiirsel bir İncil yarattığı*" söylemek mümkündür (Nura, 2012: 123). Üzerinde taşıdığı dinî doktrin, şiirleri vasıtasıyla siyasi karşıtlarından intikam almanın bir aracı olmuştur (Krasniqi, 2012: 36). Ayrıca Mitrush Kuteli, Nasho Jorgaqi, Fatos Arabi, Robert Elsie, Rexhep Qosja ve Arshi Pipa gibi yazarlar, Noli'yi siyasi bir şair olarak zikretmektedir (Lumi, 2012: 34 - 35). Ek olarak, Fan Stilian Noli, İngiliz şiirinde kullanılan on üçlü hece yapısını bazı şiirlerinde kullanmasıyla, Arnavut şiirine yeni bir yapı da getirmiştir (Kullolli, 2012: 73). Mısralarında birçok Türkçe kelimeyi de kullanan Noli'nin, mizacını zikretmek için oryantalizmi seçtiğini söyleyebiliriz (Qamili, 2012: 211). Bunun yanı sıra, Noli'nin aynı şiirde birden fazla temaya yer verdiği de görülmüştür. Bu açıdan bakıldığında Noli'nin şiirlerini incelemek için hangi temaya odaklanılırsa, sadece o temayı yansıtan mısralarının göz önüne alınması gerektiğini düşünebiliriz.

Yukarıda ifade edildiği gibi, *İncil* referanslı mısralar kaleme alan ve siyasi bir yazar olduğu düşünülen Noli'nin, şiirlerinde Arnavutluk'ta sosyal hayatı anlatan mısralarını inceleyecek olursak, sadece o mısraların ele alınması gereği ortaya çıkmaktadır. Örneğin "*İsa'nın Yürüyüşü*" ("*Marshi i Krishtit*") şiirinin ilk kıtasında, aşağıda gösterilen:

"Hosanna o çlironjës, Mesi, hosanna!

Shtroni udhën me lule, dafin'e hurma,

Brohoritni trumbeta, timpane, zurna" (Noli, 2011: 19).

*"Hosanna ey kurtarıcı, Mesih, hosanna!
Çiçekler, defneler ve hurmalarla yolu döşe,
Tezahürat trompetleri, davullar, zurnalar,*

mısralarıyla, Noli'nin kendisini Hz. İsa ile kişileştirdiği ve 1924 Haziran devrimini zikrettiği anlaşılabilir.

Siyasi rakibi Ahmet Zogu'ya olan öfkesini Barabbas¹ imgesiyle dile getirdiği ve bir başka şiiri olan *"Barabbas Yürüyüşü"* ("Marshi i Barabajt")'nde ise Noli:

*"Tradhëtor, ti na nxive, na le pa atdhe,
Ti na çthure, na çkule, na çduke çdo fe,
Varfëri, poshtërsi, robëteri ti na dhe,
Derbeder, ujk e derr: Hosanna, Barabba!"* (Noli, 2011: 28).

21

*"Hain, bizi birbirimize kışkırttın, bizi evsiz bıraktın,
Bizi parçaladın, bizi yok ettin, her dini yok ettin,
Bize yoksulluk, alçaklık, kölelik verdin,
Derbeder, kurt ve domuz: Hosanna Barabba!"*

mısralarıyla Ahmet Zogu dönemindeki Arnavutluk sosyal hayatını anlatırken Zogu'ya karşı beslediği nefreti de gösterir.

Arnavutluk'un Ahmet Zogu tarafından yönetilmesini ve dönemin devlet yönetimini eleştirdiği, bir diğer *İncil* referanslı şiiri ise *"Kırbaçlı Yürüyüş"* ("Marshi me Kamçikun") şiiridir. Fan Stilian Noli, bu şiirin ilk kıtasındaki:

"Në kështjellë t'atdheut, në tembull të fese,

¹ Hristiyanlıkta bir efsaneye göre, Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesini isteyen, isyancı, katil olarak bilinen kötü bir figürdür. Ayrıca bk. <https://incil.info/TC/arama/Markos+15>, (Erişim Tarihi: 25 Kasım 2021).

*Janë shtruar sarafët pa shpirt e pa besë,
Tregëtojn'e gënjejnë, rrëmbejn'e sfrutojnë,
Thon' ashtu Israelin e mbrojn e shpëtojnë"* (Noli, 2011: 21).

*"Vatan kalesinde, din temeli üzerine,
Ruhsuz ve inançsız olarak serilirmiştir sarraflar,
Yalan ticareti yapıyorlar, kaçırıyorlar ve yok ediyorlar,
İsrail'i böyle koruduklarını ve kurtardıklarını söylüyorlar."*

mısralarıyla Arnavutluk'u İsrail ile sembolize edip, Zogu yönetimini eleştirirken, aynı şiirin üçüncü kıtasındaki:

*"Tradhëtori dinak, hipokrit e kusar,
Na u ngrit gjer në kulm, dhe u-bë kryetar"* (Noli, 2011: 21).

*Kurnaz hain, ikiyüzlü ve hırsız,
Üstümüze zirveye kadar yükseldi ve başkan oldu*

mısralarıyla Zogu'ya olan öfkesini sert bir dille ifade ettiği, Zogu'nun Arnavutluk'un başkanı oluşunu anlattığı görülebilmektedir.

Noli'nin ölmeden önce yazdığı son şiiri olan ve yine Zogu'yu bu kez sultan imgesiyle zikrettiği şiiri ise *"Sultanın Ölümü"* ("Vdekja e Sulltanit") şiiridir. Şiirin ilk kıtasındaki:

*"Qani, qani, or agallarë,
O bejler' e pashallarë,
Se Sulltani ra u pi,
Dhe papritur na u shtri"* (Noli, 2011: 60).

*"Ağlayın, ağlayın, ey ağalar,
Ey beyler ve paşalar,
Sultan içti bayıldı,
Ve aniden yere yığıldı."*

mısralarıyla Noli, Zogu'nun destekçileri olan feodal beylerle alay ederken, aynı şiirin altıncı kıtasındaki:

*"Mbreti vdiq, vjen mbret' i ri,
Me trumbet' e brohori,
Jashtë del haremi' i vjetër,
Brenda hyn haremi tjetër"* (Noli, 2011: 61).

*"Öldü kral, gelir yeni kral,
Trompet ve tezahüratla,
Çıkar dışarı eski harem,
Girer içeri diğer harem."*

mısralarıyla Noli'nin, kral öldükten sonra yeni kralın geleceği ve halkın kaderinin değişmeyeceği mesajını verdiği görülebilir.

Ahmet Zogu'yu sultan imgesiyle zikrettiği bir başka şiir olan ve Aralık karşı devrimi sonrası Avrupa'da kaleme aldığı "*Salep Sultanın Şarkısı*" ("Kënga e Salep Sulltanit") şiirinin ilk kıtasındaki:

*"Një mexhlis të math na çeli,
Pandeli Jano Vangjeli,
Me Sulltan-llokum na veli"* (Noli, 2011: 37).

*"Büyük bir meclis açtı bize,
Pandeli Jano Vangjeli,
Sultan lokumla baydı bizi,"*

mısralarıyla Noli'nin, Zogu'nun iktidara tekrar gelişini ifade ettiği anlaşılabilirken, dönemin idarecilerinden birini de örnek göstererek, lokum imgesiyle, Arnavutluk'un nimetlerinden Zogu ve yandaşlarının faydalandığını söyleyebiliriz.

Aralık karşı devrimi sonrası Avrupa'da sürgün hayatı yaşarken kaleme aldığı şiirlerden bir diğeri ise "*Nehirlerin Yanı*" ("*Anës Lumenjve*") şiiridir. Şiirin ilk kıtasındaki:

"Arratisur, srygjynosur," (Noli, 2011: 49).

Tutuklanmış, sürgün edilmiş,
mısrasıyla kendisinin ruh hâlini açıkladığı görülebilirken, aynı şiirin ikinci kıtasındaki:

"Ku e lam' e ku na mbeti
Vaj- vatani e mjer-mileti" (Noli, 2011: 49).

Nerede bıraktım ve nerede kaldım,
Fakir millet ve ağlayan vatan,

mısralarıyla Arnavutluk'un içinde bulunduğu durumdan yakındığı görülür. 24
Aynı şiirin dördüncü kıtasındaki:

"Se ç'e shëmpnë derbederët,
Mercenarët dhe Bejlerët,
Se ç'e shtypnë jabanxhinjtë" (Noli, 2011: 50).

"Nasil yakti derbederler,
Paralı askerler ve beyler,
Nasil ezdi yabancılar"

mısralarıyla, Aralık karşı devrimi sırasında Zogu'nun arkasında olan destekçilerinden bahsettiği görülebilirken, aynı şiirin yedinci kıtasındaki:

"Se mileti, po gatitet,
Se tirani lebetitet,
Dridhet Beu dhe zengjini" (Noli, 2011: 51).

"Hazırlanıyor millet,

*Korkar Tiran,
Titrer bey ve zengin"*

mısralarıyla, Noli'nin bir millî mücadele ruhunu mısralarında gösterdiğini ve Arnavut halkının millî bir mücadeleye geçmesi durumunda, onlara zulmeden feodal beylerin, zenginlerin ve tiranların üstesinden geleceğini ifade ettiğini söyleyebiliriz.

Fan Stilian Noli'nin Amerika'da yaşadığı dönemde kaleme aldığı ve Arnavutluk için para toplama kampanyası yürüttüğü "Anne için Verin" ("Jepni për Nënë") şiirinde ise şairin:

*"Ç'thot' ajo e ve e gjorë,
Mbretëreshë pa kurorë,
Faqe-çjerrur, lesh- lëshuar,
Shpirt e zëmër përvoëluar:
Gjysm'e vdekur: 'O shqiptarë,
Nënës mos ia beni varrë!'
Mbahu, Nëno, mos kij frikë,
Se ke djemtë n'Amerikë"* (Noli, 2011: 13).

*"Ne diyor zavallı dul?
Taçsız kraliçe,
Yanağı yırtılmış kürk salmış,
Kalbi ve canı yanmış,
Yarı ölmüş Ey Arnavut,
Anneyi gömme,
Bekle anne korkma,
Amerika'da oğulların var."*

mısralarında Arnavutluk'a olan sevgisini zikrettiği ve onu anne ile imgeleştirdiği görülebilirken, I. Dünya Savaşı'ndan çıkan Arnavutluk'un içinde bulunduğu kötü durumu da anlattığını söyleyebiliriz. Ek olarak

şairin, Amerika'da yaşayan Arnavutlara olan güvenini de yukarıda verilen mısralarda ifade ettiği anlaşılabilir.

Arnavutluk'un sosyal hayatını, Hristiyan dinî literatüründen alıntılar yaparak ve ayrıca oluşturduğu özgün imgelerle şiirlerinde anlatan Noli'nin, Arnavutluk'u anne ile, sevmediği figürleri de yine Hristiyan dinî literatüründen kötü figürlerle imgeleştirdiği görülmüştür. Çoğu zaman kendini Hz. İsa ile kişileştiren Noli'nin şiirlerinin yaşamı boyunca üzerinde taşıdığı dinî doktrinin ve deneyimlerinin, mısralar arayıcılığıyla dışa vurumu olduğunu görmekteyiz. Noli'nin, kaleme aldığı şiirlerle, şiirsel düşünceleriyle ve özgün tarzıyla, Arnavut edebiyatında önemli yazarlardan biri olduğunu söyleyebiliriz.

Çevirileri

Birçok yabancı dili çok iyi bilen Fan Stilian Noli'nin, çevirileriyle de adından söz ettirdiği ve böylece Arnavut edebiyatına hatırı sayılır şekilde katkıda bulunduğu söylenebilir. Eser tercümesine ilk kez, Yunanistan'dan Mısır'a göç ettiği dönemde, tiyatro arkadaşının, Henrik Ibsen'in *Bir Halk Düşmanı* (*An Enemy of the People*) eserini Yunanca'ya tercüme etmesini istediği zaman başladığını görüyoruz.

Devamındaki yıllarda Noli'nin Arnavutçaya tercüme ettiği yapıtlar: Ibsen'den *Bir Halk Düşmanı* (*Armiku i Popullit*), Longfellow'dan *İskender Bey Senfonik Şiiri* (*Poemi Simfonik Skënderbeu*), William Shakespeare'den *Makbet* (*Makbeth*), *Otelo* (*Otello*), *Jül Sezar* (*Jul Qezari*) trajedileri, yine Henrik Ibsen'den *Ostratlı Bayan İngner* (*Zonja Ingra e Ostrotit*), Edgard Allan Poe'dan *Annabel Lee*, *Kuzgun* (*Korbi*), Ömer Hayyam'dan *Rubaiyyat* (*Rubairat*), Cervantes'ten *Mançalı Don Kişot* (*Don Kishoti i Mançës*), Vicente Blasko Ibanes'den *Kulübe* (*Kasollja*), Stendal'dan *Vanina Vanini*, Moliere'den *Zorla Evlilik* (*Martesa me Pahir*) eserleridir.

Noli'yi, dünyaca ünlü eserleri Arnavutçalaştırmaya iten nedenin, Arnavut hareketine katıldığına, Arnavutça edebî değere sahip olan sanat eserlerinin tamamen eksik olduğu ifade edilirken (Çiftja, 2012: 340-341), Arnavutların zihinlerini aydınlatma amacını güttüğü de söylenebilir (Zhuri, 2012: 382). Noli'nin tercümelerinin kendisinin hayat felsefesini yansıttığını (Xhika, 2012: 331), tercümelerinin giriş kısımlarında ise, "*Arnavut edebiyatına sosyalist bakış açısı getiren ilk yazar*" olduğunu da söylemek mümkündür (Noli, 1998: 7). 1916'dan 1926'ya kadar Shakespeare'in eserlerini tercüme etmekle uğraştığını ve bu eserlerin "*Yunanistan'daki tiyatro hayatını hatırlattığını*" zikreden Noli (Noli, 2007: 474-475), Shakespeare'in eserini tercüme ettiği için ayrıca Beyaz Saray tarafından ödüllendirilmiştir (Rruga, 2020: 53).

Dünyaca ünlü eserleri, Arnavutçaya tercüme ederek, Arnavut edebiyatının zenginleşmesinde hatırı sayılır bir katkı yapan Noli'nin, bunların yanı sıra, Ortodoks bir papaz olarak, ayin tercümeleriyle de adından söz ettirdiğini söyleyebiliriz. Nitekim çevirilerinin yaklaşık dörtte üçünün dinî alanda olduğu ifade edilmektedir (Pelushi, 2012: 28). Bu açıdan bakıldığında, Fan Stilian Noli'nin, tercümeleriyle yalnızca Arnavut edebiyatına değil, aynı zamanda Arnavut Ortodoks Kilisesine de yaptığı katkılardan söz etmek mümkün olacaktır.

Sonuç

Arnavut edebiyatında, kültüründe, siyasetinde ve Ortodoks Kilisesinde önemli figürlerden biri olan Noli, çok yönlü kişiliğinden dolayı, birçok araştırmaya konu olmuştur.

Arnavut siyasi hayatında da ön planda olmuş, feodal ve zengin kesimin Ahmet Zogu önderliğinde iktidarda olduğu dönemde, işçilerden ve köylülerden oluşan fakir halkın desteğini alarak, kendisini bu iktidarın karşısında konumlandırmış ve Arnavut halkını ve de devletini, demokratik

ve çağdaş bir medeniyet olgusuna ulaştırmak için Haziran devrimini gerçekleştirmiştir. Ancak iktidarı çok uzun süreli olmamıştır. Arnavut Ortodoks Kilisesi için de önemli bir din adamı olan Noli, Arnavutların örgütlenmesinde ve bu kilisenin kurulmasında hatırı sayılır bir katkı sağlamıştır. Papaz olmasında, Mısır'da yaşadığı dönemde tanıştığı keşiş Nilos'un etkisinin olduğu görülmüştür.

Fan Stilian Noli, az sayıda eser verse de Arnavut edebiyatında adından söz ettirmiş bir yazardır. Yazar olarak tanınmasında, *Özlem ve Çile* isimli eseri yayımlayan Mitrush Kuteli'nin büyük bir öneme sahip olduğu görülmüştür. *İskender Bey Tarihi* ve *Beethoven ve Fransız Devrimi* eserlerinin, annesine ve babasına ithaf ettiği iki anıt olduğu anlaşılmıştır. Çevirileriyle de adından söz ettiren Noli'nin ilk çevirisinin Ibsen'in *Bir Halk Düşmanı* isimli eseri olduğu ve bu eseri Yunancaya aktardığı görülmüştür. Ayrıca dini alandaki çevirileriyle de yalnızca Arnavut edebiyatına değil aynı zamanda Arnavut Ortodoks Kilisesine de büyük katkı sağladığı sonucuna ulaşılmıştır.

Düşünceleri, faaliyetleri ve kaleme aldığı eserleriyle, Arnavut toplumunun önemli figürlerinden biri olan Fan Stilian Noli, şiirlerinde kullandığı imgelerle, kendine özgü bir şiir yaratmıştır. Şairin dönemin Arnavutluk'unda yaşanan güncel olayları, başta *İncil* olmak üzere, Hristiyan dinî eserlerinden yaptığı alıntılarla anlattığı görülmüştür. Demokratik ruhunu şiirlerine aktaran şairin bu sayede kendi yaşamı ve hayat felsefesiyle bağlantılı şiirler kaleme aldığı sonucuna varılmıştır.

Kaynakça

ABDÛ, Xhemile ve KADÛ, Spartak (2015), "Osmanlı Döneminde Türk Edebiyatının Arnavut Edebiyatına Etkisi", *International Journal of Language Academy*, 3(1), 1-7.

AJRULÛ, Ekrem (2012), *100 Vjet Vargje Atdheut*, Tetova: Arbëra Design Yayınları.

- BARALIU, Mazllum (2012), "Eruditizmi i Fan S. Nolit, Rrjedhojë e Kushteve dhe Rrethanave të Kohës apo e Gjenialitetit Poliedrik të Personalitetit të tij", *Fan S. Noli në 130 - Vjetorin e Lindjes 1882-2012 Konferanca Shkencore Ndërkombëtare*, 1, 528-545.
- BEKTESHI, Resul ve RUSTEMÍ, Xhezmi (2010), *Gjuhë dhe Letërsi III*, Üsküp: Ministria e Arsimit dhe Shkencës e Republikës së Maqedonisë Yayınları.
- BILIBASHI, Sindi (2020), *Rexhep Voka'nın Hayatı ve Eserleri*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Balkan Çalışmaları Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Edirne.
- BYTYÇI, Enver (2018), "Diplomacia e Skënderbeut dhe Marrëdhëniet e tij me Vendet e Kristera", *Interdisciplinary Journal of Resarch and Development*, 5(2), 22-29.
- Constitution and By-Laws of The Pan-Albanian Federation Vatra* (1926), Boston: Vatra Yayınları.
- ÇAMI, Muin (2007), "Revolucioni i Qershorit i Vitit 1924", *Historia e Popullit Shqiptar, Vëllimi III Periudha e Pavarësisë 28 Nëntor 1912 - 7 Prill 1939*, Tiran: Toena Yayınları, 213-246.
- ÇIFTJA, Hektor (2012), "Arshi Pipa - Fan S. Noli Dy Kontekste dhe Një Tekste", *Fan S. Noli në 130 – Vjetorin e Lindjes 1882-2012 Konferanca Shkencore Ndërkombëtare*, 1, 338-344.
- DİLLİOĞLU, Ece (2017), *Çağdaş Arnavut Edebiyatında İsmail Kadare ve Romanları*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Balkan Çalışmaları Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Edirne.
- DİLLİOĞLU, Ece (2018a), "Arnavut Edebiyat Tarihine Genel Bir Bakış", *Multidisipliner Çalışmalar*, 3, 1-18.
- DİLLİOĞLU, Ece (2020), "Fan Stilian Noli'nin Şiirlerinde Türk İmgesi", *Her Yönüyle İpsala Dergisi*, 1, 361-378.
- DİLLİOĞLU, Tolga (2018b), "Arnavut Dil Tarihine Genel Bir Bakış", *Multidisipliner Çalışmalar*, 3, 87-100.
- ELSIE, Robert (1997), *Histori e Letërsisë Shqiptare*, Tiran: Dukagjini Yayınları.

- ELSIE, Robert (2010), *Historical Dictionary of Albania Second Edition*, Lanham, Toronto, Plymouth : The Scarecrow Yayınları.
- ESTREFI, Diana (2005), *Republika e Shqipërisë Kuvendi Ligjvënës Shqiptarë 1920-2005*, Tiran: Kuvendi i Shqipërisë Yayınları.
- GJIKA, Kastriot (2012), "Çështje të Receptimit Historik të Poezisë së Nolit", *Fan S. Noli në 130 – Vjetorin e Lindjes 1882-2012 Konferanca Shkencore Ndërkombëtare*, 1, 56-59.
- HAMITI, Sabri vd. (2008), *Gjuha Shqipe dhe Letërsia 3*, Tiran, Prishtina, Tetova: Albas Okul Yayınları.
- HOXHA, Estela (2018), *Veprimtaria Diplomatike dhe Politike e Fan Nolit në Vitet 1920-1924*, Universiteti i Tiranës Fakulteti i Histori dhe Filologjisë Departamenti i Historisë, Doktora Tezi, Tiran.
- İncil*, <https://incil.info/TC/arama/Markos+15>, (Erişim Tarihi: 25 Kasım 2021).
- JAHJAI, Meral (2016), "Osmanlı Yazısı İle Yazılan Arnavut Edebiyatının Dini Karakteri", *Aorasya Etüdləri Dergisi*, 50(2), 389-404.
- KADRIU, Zeqir (2012), "Fisnikërimi e Edukimi i Nolit në İbrik-tepe", *Fan S. Noli në 130 - Vjetorin e Lindjes 1882-2012 Konferanca Shkencore Ndërkombëtare*, 1, 519-523.
- KRASNIQI, Nysret (2012), "Fenomene Studimi: Fan S. Noli Dhe Migjeni", *Materialet e Punimeve të Seminarit XXXI Ndërkombëtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare: Prishtinë, 13,25 Gusht 2012*, 31, 33-47.
- KULLOLLI, Klodiana (2012), "Mjeshtëria e Vargut Nolian", *Fan S. Noli në 130 – Vjetorin e Lindjes 1882-2012 Konferanca Shkencore Ndërkombëtare*, 1, 71-76.
- LIÇI, Xhuliana (2012), "Mbi Një Tipologji Interpretimesh të Ideve në Dramën Izraelitë dhe Filistinë të Fan Nolit", *Fan S. Noli në 130 – Vjetorin e Lindjes 1882-2012 Konferanca Shkencore Ndërkombëtare*, 1, 188-192.
- LUMI, Elvira (2012), "Fan Noli Poet Politik Apo i Dilemave te Rastit?", *Fan S. Noli në 130 – Vjetorin e Lindjes 1882-2012 Konferanca Shkencore Ndërkombëtare*, 1, 34-40.

- MAZURKIEWICZ, Anna (2014), *East Central Europe in Exile Volume 1: Transatlantic Migrations*, Cambridge: Cambridge Akademik Yayınları.
- MEHMETAJ, Albanë (2012), "Drama e Fan Nolit", *Fan S. Noli në 130 – Vjetorin e Lindjes 1882 - 2012 Konferanca Shkencore Ndërkombëtare*, 1, 114-122.
- MINGA, Mikela (2019), "Poemi Simfonik Skënderbeu i Fan Nolit: Rast Studimi për Përfaqësimin Muzikor të Heroit Kombëtar", *Revistë e Institutit të Antropologjisë Kulturore dhe Studimit të Artit*, 2(1), 45-54.
- NIKAJ, Irena (2012), "Napoleoni, Shekulli i Dritave dhe Noli - Një Jehonë Noliane në Kohë të Tjera", *Fan S. Noli në 130 – Vjetorin e Lindjes 1882 - 2012 Konferanca Shkencore Ndërkombëtare*, 1, 485 - 487.
- NOLI, F. Stilian (1921), *Historia e Skënderbeut (Gjergj Kastriotit) Mbretit të Shqipërisë 1412-1468*, Boston: Federata Pan-Shqiptare Vatra Yayınları.
- NOLI, F. Stilian (1945), *George Castrioti Scanderbeg 1405-1468*, Boston University Graduate School, Doktora Tezi, Boston.
- NOLI, F. Stilian (1998), *Albumi*, Tiran: Naim Frashëri Yayinevi.
- NOLI, F. Stilian (2003), *Vepra II*, Tiran: Dudaj Yayınları.
- NOLI, F. Stilian (2007), *Vepra V*, Tiran: Dudaj Yayınları.
- NOLI, F. Stilian (2008a), *Beethoven and The French Revolution*, New York: International Universities Yayınları.
- NOLI, F. Stilian (2008b), *Vepra VII*, Tiran: Dudaj Yayınları.
- NOLI, F. Stilian (2011), *Albumi*, Prizren: Berati Yayın Evi.
- NURA, Bruna (2012), "Noli Përmes Simbolikave Biblike", *Fan S. Noli në 130 – Vjetorin e Lindjes 1882-2012 Konferanca Shkencore Ndërkombëtare*, 1, 123-125.
- OMBASHI, Rahim (2012), "Duke Ridëgjuar Letrën e Fundit", *Fan S. Noli në 130 – Vjetorin e Lindjes 1882-2012 Konferanca Shkencore Ndërkombëtare*, 1, 174-187.
- PELUSHI, Joan (2012), "Peshkop Theofan Noli - Një Jetë në Shërbim të Kishës", *Fan S. Noli në 130 – Vjetorin e Lindjes 1882-2012 Konferanca Shkencore Ndërkombëtare*, 1, 23-29.

- PETRO, Rita vd. (2008), *Gjuha Shqipe dhe Letërsia 2*, Tiran, Prishtina, Tetova: Albas Okul Yayınları.
- QAMILI, Ajtene (2012), "Orientalizmat në Poezinë e Fan S. Nolit", *Fan S. Noli në 130 – Vjetorin e Lindjes 1882-2012 Konferanca Shkencore Ndërkombëtare*, 1, 210-219.
- RRUGA, Ilir (2020), "Theofan Stilian Noli'nin Arnavut Ortodoks Kilisesi'ne Katkıları", *Balkanlar ve İslam – Balkanlarda İslam Dini ve Kültürel Hayat*, 2, 49-72.
- RUSI, Eris (2012), "Madhështia dhe Limitet e Dramës Izraelitë dhe Filistinë - Sipari i Një Vepra të Hapur", *Fan S. Noli në 130 - Vjetorin e Lindjes 1882-2012 Konferanca Shkencore Ndërkombëtare*, 1, 41-49.
- SHALA, Kujtim (2016), "Ideologjia e Nolit", *Studimet Albanistike në Amerikë Konferencë Shkencore Shtator 2015*, 1, 429-438.
- SHQEFNI, Mimoza (2012), "Publistica e Nolit në Historinë dhe Realitetin Shqiptar", *Fan S. Noli në 130 - Vjetorin e Lindjes 1882-2012 Konferanca Shkencore Ndërkombëtare*, 1, 373-381.
- SIPAHIU, Avni (2006), "Koleksioni Fonografik me Fjalimet e Nolit: Ligjërimi Nolian", *Java e Bibliotekës në Kosovë 11-16 Prill 2005*, 1, 91-96.
- XHIKA, Arta (2012), "Noli në Optikën Kritike të Koliqi", *Fan S. Noli në 130 – Vjetorin e Lindjes 1882-2012 Konferanca Shkencore Ndërkombëtare*, 1, 330-332.
- ZHURI, Neim (2012), "Noli: Përkthyesi dhe Kritiku", *Fan S. Noli në 130 – Vjetorin e Lindjes 1882-2012 Konferanca Shkencore Ndërkombëtare*, 1, 382-386.